

Μακεδονικά

Τόμ. 36 (2007)

Η γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά από τον Σοχό Θεσσαλονίκης

Ευθυμία Αγτζίδου

doi: [10.12681/makedonika.32](https://doi.org/10.12681/makedonika.32)

Copyright © 2014, Ευθυμία Αγτζίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγτζίδου Ε. (2011). Η γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά από τον Σοχό Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 36, 225–254.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.32>

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΟΧΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο χώρος και η ιστορία του

Ο Σοχός, κτισμένος αμφιθεατρικά στους πρόποδες της οροσειράς Βερτίσκου, σε υψόμετρο 650 μ., βρίσκεται 56 χλμ. ΒΑ της Θεσσαλονίκης, στα όρια των νομών Θεσσαλονίκης και Σερρών (βλ. χάρτη).

Τα διάσπαρτα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής καταδεικνύουν ότι ήταν κατοικημένος από την αρχαιότητα¹. Η ιστορική του παρουσία μαρτυρείται με ένα φορολογικό έγγραφο του 1696, στο οποίο αναγράφονται οι φόροι που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν οι κάτοικοι του Σοχού στους Τούρκους². Επί Τουρκοκρατίας ο Σοχός υπαγόταν στον Δήμο Μπογδάν του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης³. Οι κάτοικοί του ήταν κατά το πλείστον χριστιανοί με υψηλό ελληνικό φρόνημα, διατηρούσαν δε ελληνικά σχολεία από πολύ νωρίς. Ήδη, κατά το σχολικό έτος 1871-1872 λειτουργούσαν Αρρεναγωγείο με 30 μαθητές, Παρθεναγωγείο με 70 μαθήτριες και Αλληλοδιδασκικό σχολείο⁴ με 180 παιδιά⁵. Στις αρχές του 20ού αι. (1905-1906) τα σχολεία αυτά διέθεταν 6 δασκάλους⁶.

1. Πρβ. Esprit-Marie Cousinery, *Voyage dans la Macédoine: contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, v. 2, Paris, Imprimerie Royale, 1831, σσ. 56-57· William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, v. 3, London, J. Bodwell, 1835, σσ. 229-230· Αντώνιος Κεραμόπουλος, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Μακεδονία», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1937*, Αθήνα 1938, σσ. 74-77· Φώτιος Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 1Δ' (1974) 307.

2. Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α', Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952, σ. 25.

3. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σ. 17.

4. Αλληλοδιδασκικό ονομαζόταν το σχολείο στο οποίο οι άριστοι μαθητές των ανώτερων τάξεων δίδασκαν στους μαθητές που φοιτούσαν στις κατώτερες τάξεις. Το πρώτο Αλληλοδιδασκικό σχολείο ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το 1828 και εγκαινιάστηκε από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Το 1880 απαγορεύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα η χρήση της αλληλοδιδασκικής μεθόδου. Πρβ. Σ. Μ. Καλλιάφας, «Αλληλοδιδασκική», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', Παύλος Δρανδάκης (επιμ.), Αθήνα, Φοίνιξ, 2η έκδ., σ. 400.

5. Στέφανος Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1970, σ. 79.

6. Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α., ²1962, σ. 10.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 ο Σοχός είχε 3.498 κατοίκους, ενώ μετά το 1922 και την ανταλλαγή των πληθυσμών άγγιξε τους 3.694 (το έτος 1928). Κατά τα 4/5 ήταν γηγενείς και κατά το 1/5 πρόσφυγες από τον Πόντο, ενώ σημειώθηκε εγκατάσταση και από μερικές οικογένειες Βλάχων⁷. Παρακολουθώντας τις πληθυσμιακές μεταβολές (έτος 1940 – 4.082 κάτοικοι, 1951 – 3.861⁸, 1971 – 3.459, 1991 – 3.422) παρατηρούμε ότι ακολουθούν φθίνουσα πορεία. Οι περισσότεροι κάτοικοι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία (εκτροφή προβάτων, γιδιών) που αποτελούσε την κύρια ασχολία τους, τη γεωργία (καλλιέργεια αμπελιού, καλαμποκιού, σιταριού, κριθαριού, γλυκάνισου, καπνού), και το εμπόριο. Συγκεκριμένα, από τον 18ο αι. μερίδα Σοχινών άρχισε να ασχολείται με τη μεταφορά προϊόντων, ως αγωγάτες ή πλανόδιοι έμποροι, ακολουθώντας τους παλαιούς δρόμους του χερσαίου εμπορίου, που συνέδεαν τη Μακεδονία με την Κωνσταντινούπολη και την Κεντρική Ευρώπη. Σταδιακά, η εμπορική τάξη διακρίθηκε κοινωνικά από τους αγρότες και τους βοσκούς. Η εμπορική δραστηριότητα επεκτάθηκε στην αγορά γεωργικών εκτάσεων και στην κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Η άρχουσα τάξη των εμπόρων-γαιοκτημόνων αναδείχθηκε σε φορέα εξουσίας⁹.

Ο Σοχός (εικ. 1), σήμερα, ανήκει στην επαρχία Λαγκαδά, η οποία υπάγεται στον Νομό Θεσσαλονίκης. Το 1997 εφαρμόστηκε το σχέδιο «Ιωάννης Καποδίστριας» που προέβλεπε τη συνένωση διαφόρων Δήμων και Κοινοτήτων σε μεγαλύτερες διοικητικές περιφέρειες. Έτσι, ο Δήμος του Σοχού περιλαμβάνει και τις Κοινότητες Ασκού και Κρυονερίου, οι οποίες καταργούνται.

Σχετικά με την ονομασία του Σοχού δεν έχουμε επαρκή στοιχεία. Σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή η λέξη Σοχός προήλθε από τη συγχώνευση της λέξης Όσσα (αρχαία πόλη της επαρχίας Βισαλτίας του Μακεδονικού κράτους) και άλλου αρχαίου οικισμού με το όνομα Χους, σήμερα Χούμα, τοποθεσία ευρισκόμενη στα ανατολικά του Σοχού. Το όνομα Σοχός βρέθηκε γραμμένο σε λίθινη πλάκα με χρονολογία 1600 μ.Χ., όπως επίσης, βρίσκεται χαραγμένο και σε παλιές εικόνες του 9ου και 10ου αι. μ.Χ. στα εικονοστάσια παλαιών οικογενειών στον Σοχό¹⁰.

7. Αστέριος Ι. Κουκούδης, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2000, σ. 137.

8. Υπουργείο Εσωτερικών, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, τ. 18 (Νομός Θεσσαλονίκης), Αθήνα, έκδ. Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, 1962, σ. 11

9. Ζαχαρούλα Τουραλή, *Πολιτιστικός Άτλας*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2000, σ. 230.

10. Στέφανος Κουτσιάνης, «Ο Σοχός λίκνο των Μακεδόνων επί 2.500 χρόνια», *Μακεδονική Ζωή* (Ιανουάριος 1975) 34.

Σχέσεις με όμορα χωριά: οι κάτοικοι του Σοχού διατηρούσαν καλές σχέσεις με την Όσσα του Λαγκαδά και με τη Νιγρίτα του νομού Σερρών, καθώς και με τα μικρότερα χωριά γύρω από αυτή, όπως το Σιτοχώρι. Ιδιαίτερα με τη Νιγρίτα είχαν αναπτύξει τακτικές εμπορικές συναλλαγές και παρουσίαζαν ομοιότητες στα ήθη, τα έθιμα και τη φορεσιά (εικ. 2¹¹-3). *Πιο πολύ δεμένοι ήμασταν με τη Νιγρίτα και μετά με την Όσσα* επισημάνε ο πληροφορητής Άγγελος Μήττας. Εξαιτίας της οικονομικής ευμάρειας των κατοίκων της Νιγρίτας, η ένδυσή τους ήταν εντυπωσιακή και αποτελούσε πρότυπο για τον γυναικείο πληθυσμό του Σοχού. Οι Σοχινοί διατηρούσαν στενές επαφές και με την Όσσα, αφού παρουσίαζαν ομοιότητες στην ενδυμασία και τη διάλεκτο. Η πλειοψηφία των κατοίκων της Όσσας, όπως και του Σοχού, ήταν γηγενείς (με λίγους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη) γεγονός που ευνοούσε την καλλιέργεια των σχέσεων ανάμεσά τους.

Με τα γειτονικά χωριά οι Σοχινοί δεν είχαν στενές σχέσεις, γιατί τα περισσότερα ήταν κατά κύριο λόγο προσφυγικά. Η Αυγή ήταν αμιγώς προσφυγικό χωριό (πρόσφυγες από τον Πόντο), όπως και η Μαυρούδα, το Σκεπαστό, το Κρουονέρι (πρόσφυγες από τον Πόντο, την Αν. Ρωμυλία και την Ανατολική Θράκη), ο Ασκός (πρόσφυγες από τον Ασκό Ανατολικής Θράκης)¹². Οι επιγαμίες με τα χωριά αυτά σπάνιζαν, καθώς είναι γνωστή η όξυνση στις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων, η οποία φαίνεται ξεκάθαρα στην κοινωνική ζωή.

Η έρευνα

Η μελέτη στηρίχτηκε σχεδόν αποκλειστικά στην επιτόπια έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στον Σοχό Θεσσαλονίκης και την πόλη της Θεσσαλονίκης¹³, όπου εγκαταστάθηκε μεγάλη μερίδα Σοχινών κατά τις δεκαετίες 1960-1970, εξαιτίας της αδυναμίας απορρόφησης εργατικού δυναμικού από τον Δήμο και εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού.

Η έρευνα ξεκίνησε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 2003 και συμπληρώθηκε κατά τη διάρκεια των ετών 2004-2005, για τη διασταύρωση

11. Φωτογραφία του καλλιτέχνη φωτογράφου Απόστολου Γ. Δελλιγιάννη. Από το έργο του Βασίλη Ι. Τζανακάκη, *Εικονογραφημένη Ιστορία των Σερρών*, τ. Α', Σέρρες, έκδ. περιοδικού *Πατί*, 1991, σ. 96.

12. Παναγιώτης Γ. Τανιμανίδης, *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Σωματείο Παναγία Σουμελά, 1988, σσ. 105-108.

13. Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους τους πληροφορητές για τη συνεργασία τους και ιδιαίτερα την κα Άννα Χρηστίδου, μέλος της Χορευτικής Ομάδας Γυναικών Σοχού, καθώς και τον δάσκαλο κ. Ιωάννη Μήττα, που αποτέλεσαν τον συνδετικό κρίκο με τους κατοίκους του Σοχού.

των πληροφοριών που είχαν συγκεντρωθεί, τη συλλογή παλαιού φωτογραφικού υλικού και τη φωτογράφιση των στοιχείων της γυναικείας και ανδρικής φορεσιάς. Οι φωτογραφίες της μελέτης προέρχονται από την έρευνα, τις συλλογές του Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, καθώς και του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης¹⁴ και απεικονίζουν τμήματα της γυναικείας ενδυμασίας προερχόμενα από τον Σοχό.

Στόχος της έρευνας αυτής ήταν να καταγραφούν οι φορεσιές του Σοχού (γυναικεία, ανδρική) με όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες, από τη στιγμή μάλιστα που δεν έχουν σωθεί γραπτές περιγραφές – με σπάνιες εξαιρέσεις – και η βιβλιογραφική αναφορά είναι πενιχρή. Ιδιαίτερα, όταν βασικά στοιχεία του παραδοσιακού πολιτισμού, όπως η ενδυμασία, εξαφανίζονται με την πάροδο του χρόνου, καθίσταται αναγκαία η καταγραφή τους.

Αν θέλαμε να καθορίσουμε το *terminus post quem* στη μελέτη αυτή, θα καταλήγαμε γύρω στο 1920, επειδή μέχρι τότε φτάνουν οι άμεσες και έμμεσες αναμνήσεις των πληροφορητών στους οποίους στηρίχτηκε η μελέτη.

Για την καλύτερη οργάνωση της έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο που κατεύθυνε την πορεία των συνεντεύξεων, έτσι ώστε να ανήκουν στο είδος της ημιδομημένης συνέντευξης. Ακόμη, χρησιμοποιήθηκε μαγνητόφωνο για την καταγραφή των συνομιλιών, ενώ τηρήθηκε ημερολόγιο εργασιών το οποίο περιελάμβανε στοιχεία όπως δρομολόγια, χρήση χρόνου, επαφή με πρόσωπα, πληροφορίες σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα και γενικά κάθε χρήσιμο στοιχείο.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση της γυναικείας φορεσιάς του Σοχού και των κύριων στοιχείων που την απαρτίζουν. Το θέμα δεν έχει εξαντληθεί, οπότε η έρευνα συνεχίζεται. Επιβάλλεται η συγκριτική μελέτη της ενδυμασίας του Σοχού με τις ενδυμασίες της Όσσας Λαγκαδά και της Νιγρίτας Σερρών, με τις οποίες, όπως φάνηκε από την επιτόπια έρευνα, υπήρχαν ομοιότητες, αλλά και διαφοροποιήσεις.

14. Ευχαριστώ θερμά την κα Γλυκερία Μελίδου-Κεφαλά, Προϊσταμένη Διεύθυνσης του Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, (στο εξής: Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ.), η οποία καθοδήγησε την έρευνα, παρακολούθησε την παρούσα μελέτη σε όλα της τα στάδια, προσφέροντας ουσιώδεις συμβουλές και υποδείξεις, τη Διεύθυνση του Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ. για την παραχώρηση άδειας φωτογράφισης και δημοσίευσης στοιχείων της γυναικείας ενδυμασίας του Σοχού, την Πρόεδρο του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης, κα Ζωή Σπυροπούλου, καθώς και το Διοικητικό Συμβούλιο για την παραχώρηση άδειας φωτογράφισης ενδυμάτων της συλλογής του Λυκείου, που προέρχονται από τον Σοχό. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη ζωγράφο Μάγδα Μόκκα για τη σχεδιαστική απόδοση του δεσίματος του νυφικού κεφαλόδεσμου, καθώς και στον σύζυγό μου, Ιωάννη Λιόλιο, για την αμέριστη συμπαράσταση.

Η γυναικεία φορεσιά

Η γυναικεία παραδοσιακή ενδυμασία φορέθηκε σε ευρεία κλίμακα ως τη δεκαετία του 1970. Βέβαια, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερόμαστε στις περιπτώσεις – αν και μεμονωμένες – ορισμένων ηλικιωμένων γυναικών που, συνεχίζοντας την παράδοση, εξακολουθούν να κυκλοφορούν με την παραδοσιακή τους φορεσιά ακόμη και σήμερα (εικ. 4). Οι γυναίκες επηρεάστηκαν από την ευρωπαϊκή μόδα με κάποια σχετική καθυστέρηση σε σχέση με τους άντρες (εικ. 5), αφού δεν απομακρύνονταν εύκολα από το χωριό τους.

Τα υφάσματα από τα οποία φτιάχνονταν τα φορέματα, όπως και όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της ενδυμασίας εκτός των εσωρούχων, ήταν αγοραστά. Στον Σοχό υπήρχαν καταστήματα που πουλούσαν κλωστές και υφάσματα σε τόπια, αλλά ως επί το πλείστον τα αγόραζαν από τον Λαγκαδά ή τη Νιγρίτα. Γενικότερα, ο Σοχός ήταν σημαντικό εμπορικό κέντρο, αφού διέθετε πολλά καταστήματα (ραφτάδικα, σιδεράδικα, μπακάλικα, τσαγκαράδικο, φωτογραφείο, χρυσοχοείο, καφενεία) και από τα γειτονικά χωριά συγκεντρώνονταν εκεί για να κάνουν τα ψώνια τους.

Ξακουστοί ράφτες (π.χ. Σεραφείμ Αρβανιτίδης, γνωστός με το παρατσούκλι Πάντσος) ή μοδίστρες, των οποίων η δουλειά ξεχώριζε, αναλάμβαναν να ράψουν τη φορεσιά, χρεώνοντας όμως ακριβά. Πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών ζούσαν τουρκάλες στο χωριό, που ασχολούνταν με το ράψιμο.

Πα τα εσώρουχα και τα υφαντά ή τα στρωσίδια οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να υφάνουν στον αργαλειό. Βέβαια, πριν φτάσουν σ' αυτό το στάδιο προηγούνταν μια μεγάλη διαδικασία. Έπρεπε πρώτα να ξεματίσουν σε καυτό νερό τα μαλλιά που έπαιρναν από τα πρόβατα, για να πλυθούν και να καθαριστούν. Ύστερα τα ξέβγαζαν με κρύο νερό και τα στέγνωσαν. Αφού τα χτυπούσαν πρώτα για να πέσουν τα χοντρά σκουπίδια, τα ξάνοιγαν με τα χέρια για να πέσουν οι ξένες ουσίες (αγκάθια, ξυλαράκια). Ακολουθούσε το λανάρισμα με τα λανάρια¹⁵, με τα οποία τραβούσαν το μαλλί και το έξιαναν¹⁶. Στην περίπτωση που η ποσότητα του μαλλιού ήταν μεγάλη, την έδιναν σε επαγγελματία λαναρά στον Σοχό ή την έστελναν στον Λαγκαδά. Πα το γνέσιμο χρησιμοποιούσαν το τοικρίκι¹⁷.

Πα το λεύκασμα των υφασμάτων χρησιμοποιούσαν κοπριά αγελαδίτικη την οποία έλιωναν με νερό κι έριχναν μέσα το πανί. Το έβγαζαν, το ξέ-

15. Εργαλείο που αποτελούνταν από δύο ξύλινες επιφάνειες με σειρές από συρμάτινα δόντια για το ξάσιμο του μαλλιού. Πρβ. Ερτώ Αγγελοπούλου-Βολφ, *Ο αργαλειός*, Αθήνα, Δόμος, 1986, σσ. 48-49.

16. Πρβ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα, Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας, 1965, σσ. 7-8.

17. Εργαλείο που χρησιμοποιούνταν για το γνέσιμο του νήματος, ιδίως του κοντόνιου μαλλιού. Πρβ. Αγγελοπούλου-Βολφ, *ό.π.*, σ. 33.

πλεναν στη βρύση και ύστερα το πήγαιναν στο ρέμα ή σε χώρο με άφθονο νερό (σιντριβάνι), το βουτούσαν και το κοπάνιζαν πολλές φορές. Τα εσώρουχά τους, όπως και τα υφαντά, ήταν λευκά, τα χρωματιστά ήταν ελάχιστα.

Αν ήθελαν να υφάνουν κάτι χρωματιστό έβαφαν τις κλωστές που θα χρησιμοποιούσαν πριν την ύφανση. Έκαναν μεγάλους τσιλέδες μετά το γνέσιμο και σε ένα μεγάλο καζάνι με νερό που έβραζε έριχναν μπογιά αγοραστή από τα μαγαζιά. Εκτός από τις χημικές χρησιμοποιούσαν και φυτικές βαφές που έδιναν χρωματισμούς σταθερούς και αναλλοίωτους στο φως και το πλύσιμο, αλλά παρουσίαζαν δυσκολίες στην εύρεση του ακριβούς τόνου ο οποίος εξαρτιόταν από τις καιρικές συνθήκες, τη σύσταση του εδάφους, τη σκληρότητα του νερού, την περιεκτικότητα του φυτού σε χρωστική ουσία. Έτσι, σύμφωνα πάντα με υλικό της επιτόπιας έρευνας, χρησιμοποιούσαν: *φύλλα και κορμό πιπεριάς για το πράσινο χρώμα, φλούδα από τον καρπό καρυδιού για το καφέ σκούρο*¹⁸, *κρεμμυδόφυλλα για το ανοιχτό καφέ, φύλλα και φλούδα βελανιδιάς για το σταχτί*¹⁹, *λουλάκι για το γαλάζιο, ριζάρι*²⁰ *για το κόκκινο, φλούδα από μελιά για το κίτρινο-μουνταροδί*²¹.

Ο χρόνος βρασμού και η ποσότητα της μπογιάς καθόριζαν το σκούρο ή ανοικτό χρώμα, ενώ η επιτυχία της ακριβούς απόχρωσης εξαρτιόταν κατά πολύ από την ικανότητα της τεχνίτρας. *Οι βλάχες ήξεραν και βάφαν από φυτά ανέφερε η Αικατερίνη Κουτούση.*

Τα κύρια στοιχεία της φορεσιάς με τη σειρά που φοριόνταν ήταν τα εξής: 1) Τα εσώρουχα (βρακί, φανέλα), 2) το πουκάμισο, 3) τα φορέματα (μεσοφούστανο και *φουστάνι*), 4) η ποδιά, 5) η εσάρπα, 6) το πανωφόρι (*ζακέτα, λιμπαντές, σκουρτέλα*), 7) το κεφαλοκάλυμμα, 8) οι κάλτσες, 9) τα υποδήματα, 10) τα διάφορα κοσμήματα.

1. Τα εσώρουχα

Βρακί: φοριόταν σε καθημερινή βάση και φτιαχνόταν από βαμβάκι. Τα δύο σκέλη έφταναν σε μήκος κάτω από το γόνατο και είχαν σκίσιμο στο πλάι που διακοσμούνταν με πιέτες, σιρίτια και δαντέλα. Στο ύψος του γόνατου έσφιγγε με κορδόνι. Στη μέση δεν είχε λάστιχο, αλλά συγκρατιόταν με ένα είδος βρακοζώνας, η οποία πολύ συχνά λυνόταν και έπεφτε. Τα βρακιά υφαίνονταν από τις γυναίκες και δίνονταν για διακόσμηση σε μοδίστρες.

18. Πρβ. Ελληνική Σαραντή, «Από τα φυτά της Θράκης», *Θρακικά* 20 (1944) 33-34.

19. *Ο.π.*, 22.

20. Η επιστημονική ονομασία είναι ερυθρόδανο το βαφικό (*rubia tinctoria*). Βλ. σχετικά: Άννα Αποστολάκη, «Βαφικά ύλαι και χρήσις αυτών», *Λαογραφία* ΙΔ' (1952) 102-106.

21. Η επιστημονική ονομασία είναι *fraxinus*. *Ο.π.*, 117.

Αργότερα, φτιάχνονταν από αγοραστό κάμποτο (cabot)²² με μήκος πάνω από το γόνατο.

Φανέλα: φοριόταν σε σπάνιες περιπτώσεις, κατά τη διάρκεια του χειμώνα λόγω του ψύχους. Οι γυναίκες φορούσαν κάτω από το πουκάμισο φανέλα μάλλινη, υφαντή, κοντομάνικη ή μακρυμάνικη, με μήκος ως τους γοφούς.

2. Το πουκάμισο

Ήταν βαμβακερό, υφαντό στον αργαλειό, σε λευκό χρώμα, με μήκος που έφτανε ως τους γοφούς. Το κυκλικό άνοιγμα του λαιμού συνεχιζόταν με κατακόρυφο άνοιγμα στο στήθος. Αποτελούνταν από ένα κεντρικό φύλλο μπρος-πίσω και δύο πλαϊνά φύλλα που ήταν συνέχεια του κατωμάνικου. Στο εξωτερικό, πάνω μέρος του βραχίονα ράβονταν συμπληρωματικό κομμάτι, από ένα για το κάθε μανίκι (σχ. 1). Το πουκάμισο είχε υφαντή διακοσμηση (εικ. 6) με ενυφασμένες κάθετες ρίγες, συνήθως μεταξωτές, υποκίτρινου χρώματος, στις ούγιες.

Σύμφωνα με την Ι. Παπαντωνίου ο τύπος αυτός πουκαμίσου ανήκει στην τρίτη κατηγορία πουκαμίσων με τουρκική επίδραση²³.

3. Τα φορέματα

Μεσοφούστανο: φοριόταν πάνω από το πουκάμισο. Ως προς το χρώμα κυριαρχούσε το λευκό, αν και δεν έλειπαν ορισμένα ριγωτά (μπλε και λευκό ή ροζ). Το μπούστο ήταν αμάνικο, βαμβακερό ή από κάμποτο για να είναι μαλακό (εικ. 7). Στο στήθος υπήρχε κατακόρυφο άνοιγμα με πατιλέτα²⁴ και μικρά κουμπάκια. Η λαιμόκοψη ήταν κυκλική, ρελιασμένη με αγοραστό ύφασμα και μπορούσε να διακοσμηθεί με αγοραστή ταινία που τελείωνε σε φρεστόνι²⁵.

Η φούστα ήταν μακριά, σουρωτή, υφαντή στον αργαλειό, μαλλοβάμβακη τον χειμώνα ή μόνο βαμβακερή το καλοκαίρι (εικ. 8). Η έντονη σούρα γι-

22. Χοντρό βαμβακερό ύφασμα το οποίο δεν έχει υποστεί λεύκανση με ειδική επεξεργασία, έχει απλή ύφανση και χρησιμοποιείται ως φτηνό και πρόχειρο υλικό για τη ραφή εσωρούχων και σεντονιών. Πρβ. Ιωάννα Παπαντωνίου, *Η ελληνική ενδυμασία: από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2000, σ. 294.

23. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978) 8-10.

24. Κομμάτι υφάσματος που προστίθεται συνήθως στο τελείωμα ενδύματος για να το διακοσμήσει ή να καλύψει κάτι (πχ. τα κουμπιά). Βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 2002.

25. Το φρεστόνι είναι οδοντωτό κέντημα με στρογγυλές ή μυτερές απολήξεις, που φτιάχνεται συνήθως στο άκρο του ενδύματος. Βλ. *ό.π.*

νόταν για να φουσκώνει το φόρεμα. Αποτελούνταν από 5 ή 6 φύλλα και ο ποδόγυρος ήταν ρελιασμένος από βαμβακερό αγοραστό ύφασμα.

Στο κάτω μέρος της φούστας ολόγυρα πρόσθεταν α) ταινία αγοραστή (εικ. 8, 9, 11), μονόχρωμη, διακοσμημένη (με ανθάκια) ή αδιακόσμητη, β) κέντημα (εικ. 9-10) με φυτικά μοτίβα (π.χ. αμπελόφυλλα με τσαμπιά σταφυλιού).

Φουστάνι: Μακρύ σε μήκος μέχρι τον αστράγαλο (εικ. 12-13), με μακρύ μανίκι που είχε σούρα στον ώμο και απόληγε σε λοξή μανσέτα στον καρπό με χρωματιστό ρέλι και ένα κουμπί ντυμένο με το ίδιο ύφασμα του φορέματος (εικ. 14). Η κυκλική λαμόκοψη διακοσμούσαν με μαύρο φιτιλάκι ή με λεπτό κέντημα από κλωστή ίδια χρωματικά με το ύφασμα του φορέματος.

Από τον λαμό ως τον ομφαλό ήταν ανοικτό και έκλεινε (ως το σημείο που τελείωνε το μπούστο) με 4 ή 5 κρυφά ή φανερά κουμπάκια, ενώ το υπόλοιπο κατακόρυφο άνοιγμα που έμενε στη φούστα δεν έκλεινε με κουμπιά, αλλά καλύπτονταν με την ποδιά. Δεξιά και αριστερά στο στήθος είχε διπλά νερβίρ (εικ. 15). Και στο πίσω μέρος, δηλαδή στην πλάτη, υπήρχαν διπλές σειρές νερβίρ κατακόρυφες ή σε σχήμα V.

Το μπούστο του φορέματος ήταν στητό, ενώ η φούστα είχε έντονη σούρα από 3 ή 4 φύλλα ανάλογα με το φάρδος του υφάσματος. Το κάτω μέρος της φούστας διακοσμούσαν περιμετρικά με βελούδινη φάσα (*κατιφές*)²⁶ ύψους περίπου 10 εκατοστών (εικ. 16) και ο ποδόγυρος με μαύρο φιτιλάκι. Η διακοσμητική αυτή φάσα μπορούσε να ήταν κεντητή. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία της Αικατερίνης Γαγανέλη οι κουβαρίστρες για το κέντημα αυτό της κόστισαν 100 δραχμές περίπου το 1936-1937.

Τα φορέματα φτιάχνονταν από διάφορα υφάσματα ανάλογα με την περίπτωση: μάλλινο, βαμβακερό, μεταξωτό, ζορζέτα (λεπτό μεταξωτό ύφασμα), σατέν, κρεπ²⁷ σατέν. Τα υφάσματα αυτά ήταν πάντοτε αγοραστά, συχνά με ενυφασμένα ή σταμπωτά φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα, και τα έδιναν σε μοδίστρες ή ράφτες για να τους τα ράψουν. Για να γίνει ένα φόρεμα χρειάζονταν 9 με 10 μέτρα υφάσματος. Ήταν φοδραρισμένο με βαμβακερή φόδρα (*αλατζάς*)²⁸ μονόχρωμη, συνήθως μπεζ στο μπούστο και καρό, εμπριμέ ή ριγέ στη φούστα (εικ. 17-18).

Οι πιο ηλικιωμένες επέλεγαν φορέματα σε καφέ ή μπλε σκούρο χρώμα (εικ. 19), ενώ οι νεότερες γυναίκες είχαν φορέματα σε πράσινο σκούρο ή ανοικτό, βυσσινί, μπλε ρουά, γκρι.

Στις επίσημες εκδηλώσεις το φόρεμα επιβαλλόταν να είναι ασορτί με

26. Ο *κατιφές* είναι το μεταξωτό βελούδο. Βλ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

27. Ύφασμα με ελαφρά πτυχωμένη, κυματοειδή ή ανάγλυφη επιφάνεια. Βλ. *ό.π.*

28. Ο *αλατζάς* είναι βαμβακερό ύφασμα χαμηλής ποιότητας, συνήθως ριγωτό ή καρό. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, ό.π., σ. 400.*

την ποδιά, τη σάρπα και το τσεμπέρι. Το ενδυματολογικό τυπικό ήταν αυστηρά καθορισμένο και αν κάποια γυναίκα φορούσε κάτι διαφορετικό είχε να αντιμετωπίσει την κοροϊδία ή την περιφρόνηση των συγχωριανών της. Καθημερινά βέβαια ήταν συνηθισμένο να φορούν πρόχειρα και φθαρμένα ρούχα ή να κάνουν τυχαίους χρωματικούς συνδυασμούς.

Οι ανύπαντρες κοπέλες φορούσαν φορέματα πιο κοντά (εικ. 20-21) ως τη μέση της γάμπας με σούρα στη μέση και στενή βελούδινη φάσα σε μία ή δύο σειρές. Ακόμη, μπορεί να φορούσαν φορέματα με πλισέ φούστα, τα οποία αντικαθιστούσαν με τη μακριά φορεσιά μόλις αρραβωνιάζονταν.

Σε περίπτωση πένθους όλα τα μέρη της γυναικείας ενδυμασίας ήταν μαύρα, εκτός από τα εσώρουχα. Οι πιο νέες γυναίκες που είχαν τον σύζυγό τους είχαν τη δυνατότητα να ξαναπαντρευτούν, δεν ήταν δηλαδή κατακριτέο, οπότε μετά έβγαζαν τα μαύρα. Στο γειτονικό χωριό Όσσα φορούσαν τον ίδιο τύπο φορέματος, με τη διαφορά ότι ήταν πιο κοντό και χωρίς τη βελούδινη φάσα στον ποδόγυρο. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά η Αικατερίνη Κουτούση *αμέσως τις καταλαβαίναμε και λέγαμε αυτή είναι Βυσοκνιά*²⁹.

4. Η ποδιά

Η ποδιά ήταν απαραίτητο εξάρτημα, επειδή έκλεινε το άνοιγμα του φορέματος και γι' αυτό τον λόγο δεν υπήρχε περίπτωση να μην τη φορούν. Σε μήκος έφτανε το 1 μ., ήταν δηλαδή μακριά, λίγο πιο πάνω από το φόρεμα. Οι ποδιές ήταν δύο ειδών:

1. Από ποικίλα αγοραστά υφάσματα (βαμβακερό, μάλλινο, βελούδινο, ταφταδένιο³⁰, μεταξωτό) πάντα μονόχρωμη, μονόφυλλη με πολλά πιετιάκια (περίπου 20) στη μέση. Το ζωναράκι ήταν φαρδύ, πολλές φορές φοδραρισμένο με αγοραστό ύφασμα που κατέληγε σε δυο ανισομήκη σκέλη (εικ. 22-23). Έκλεινε με χρυσή καρφίτσα, κουμπί ή παραμάνα στο πλάι. Στο κάτω μέρος διακοσμούνταν με δαντέλα ή κοφτό κέντημα ή άλλο σχέδιο.

2. Για τις καθημερινές ανάγκες (για τη γειτονιά ή τις δουλειές στην αυλή) χρησιμοποιούσαν τις «ζάπασκες», ποδιές υφαντές στον αργαλειό, μάλλινες ή βαμβακερές, δίφυλλες (φάρδος φύλλου 0,50 μ.) με σούρα στη μέση και δύο σκοινάκια από αγοραστό ύφασμα που δέναν μπροστά. Τα δύο φύλλα ενώνονταν μεταξύ τους με κατακόρυφη ραφή στο κέντρο. Επειδή είχαν μεγάλο φάρδος, ήταν βολικές, αφού κάλυπταν το φόρεμα ακόμη κι αν ήταν

29. Βυσόκα ήταν το παλιό όνομα της Όσσας Λαγκαδά. Βλ. σχετικά Στέλιος Παπαθεμελής, «Από τη νεότερη ιστορία της Όσσας – Ο Κώστας Βελλίδης ως δάσκαλος στην Όσσα Λαγκαδά 1898-1901», *Πολιτικά-Κοινωνικά*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 75.

30. Φτιαγμένο από ταφτά (μεταξωτό ύφασμα από λεπτό νήμα και πυκνή ύφανση). Βλ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

παλιό. Οι υφαντές ποδιές μπορεί να ήταν α) μονόχρωμες με οριζόντιο κέντημα στο κάτω μέρος ή β) ριγωτές, με οριζόντιες ρίγες (εικ. 24).

Οι ανύπαντρες κοπέλες φορούσαν πιο κοντή ποδιά (ανάλογα με το μήκος του φορέματος, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έφτανε στο μέσο της γάμπας). Στην Όσσα, σύμφωνα με μαρτυρία, που δεν έχει όμως διασταυρωθεί, τις υφαντές ποδιές τις φορούσαν και εκτός των ορίων του σπιτιού.

5. Η εσάρπα

Ονομαζόταν *σάρπα* ή *σάλπα*. Το σχήμα της ήταν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο και έφτανε σε μήκος το 1,75 μ. Ήταν μονόχρωμες, ενώ υπήρχαν και ριγέ που φοριόνταν από νεαρές κοπέλες (εικ. 25-26). Στις τελευταίες οι συνδυασμοί ήταν καφέ και μπεζ ή μπλε και λευκό. Συνήθως κατασκευάζονταν από αγοραστά υφάσματα: μεταξωτό, σατέν, μάλλινο με φλος ζιγκ-ζαγκ ενυφασμένα σχέδια, ζορζέτα, ζέρσεϊ. Στις δύο στενές πλευρές διακοσμούνταν με λεπτό αζούρ.

Την εσάρπα την περνούσαν γύρω από το σβέρκο φέροντας τα δύο σκέλη μπροστά στο στήθος όπου τα σταύρωναν. Οι άκρες πιάνονταν λίγο στο ζωναράκι της ποδιάς και έβγαιναν από έξω ώστε να κρέμονται.

6. Το πανωφόρι

Ζακέτα: οι γυναίκες, για τις επίσημες περιστάσεις, είχαν πανωφόρι από αγοραστό λουτρ³¹, το οποίο ραβόταν από μοδίστρες ή ράφτες (εικ. 27). Επειδή ήταν ακριβό, δεν είχαν όλες την οικονομική δυνατότητα να το αποκτήσουν. Ήταν συνήθως σε μαύρο χρώμα, κοντό, με γιακά με πέτα, μανικωτό με μανσέτα στο τελείωμα των μανικιών και 3 κουμπάκια (εικ. 28).

Μπροστά στις δύο μόστρες είχε από 3 κουμπιά, τα οποία ήταν διακοσμητικά, αφού δεν υπήρχαν κουμπότρυπες, δηλαδή φοριόταν ανοιχτό. Κουμπάκια ράβονταν και στις μύτες των πέτων του γιακά (εικ. 29). Εσωτερικά καλύπτονταν με φόδρα από βαμβακερό σατέν. Εκτός από τις λούτρινες *ζακέτες*, ράβονταν και μάλλινες για καθημερινή χρήση.

Σκουρτέλα: παλαιότερος (πριν το 1920) τύπος μανικωτού πανωφοριού, ιδιαίτερα ακριβός, που αγοράζόταν από τους οικονομικά ευκατάστατους. Αποτελούσε δώρο του γαμπρού ή της οικογενείας του στη νύφη. Μακρύ σε μήκος (ώς τη μέση της γάμπας), μεσάτο, εξωτερικά ήταν τσόχινο. Το εσωτερικό των μπροστινών φύλλων καθώς και του πίσω μέρους από τη μέση και κάτω (εκτός της πλάτης) ήταν επενδυμένο με γούνα, ενώ το υπόλοιπο με φό-

31. Γούνα που προέρχεται από ενυδρίδα (υδροβίο σαρκοφάγο θηλαστικό που ανήκει στην ίδια οικογένεια με τη νυφίτσα και θηρεύεται για την εξαιρετικής ποιότητας γούνα της). Βλ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

δρα βαμβακερή. Στόλισμα με γούνα υπήρχε στον λαιμό και στο κατακόρυφο μπροστινό άνοιγμα.

7. Κεφαλοκάλυμμα - κόμμωση

Οι ανύπαντρες κοπέλες άφηναν ακάλυπτο το κεφάλι τους, στολίζοντάς το ολόγυρα με μια μαύρη βελούδινη κορδέλα. Από τη στιγμή όμως που αοραβωνιάζονταν φορούσαν απαραίτητως *τσεμπέρι* ή *σκέπη*, το οποίο λειτουργούσε και ως διακριτικό. Ήταν τριγωνικό με μπιμπίλα³² και στις τρεις πλευρές. Η μακριά πλευρά έφτανε σε μήκος το 1,50 μ. και οι δύο κοντύτερες το 0,90 μ. Ενώ το *τσεμπέρι* ήταν από αγοραστό ύφασμα, η μπιμπίλα ήταν χειροποίητη, πλεγμένη με βελονάκι (εικ. 30-31). Τα καθημερινά *τσεμπέρια* ήταν βαμβακερά ή μάλλινα, ενώ τα επίσημα (για την εκκλησία ή γλέντια) ήταν μεταξωτά. Κατά κύριο λόγο ήταν μονόχρωμα σε διάφορες αποχρώσεις, όπως καφέ, μπλε σκούρο, μπλε ρουά, βυσσινί, πράσινο, καροτί. Οι γυναίκες σε περίπτωση χηρείας φορούσαν μαύρο τσεμπέρι.

Πολλές φορές, για να είναι πιο σταθερά δεμένο το τσεμπέρι στο κεφάλι, πρώτα έδεναν μία βελούδινη κορδέλα στο κεφάλι και εκεί πάνω καρφίτσωναν το τσεμπέρι με δύο καρφίτσες που είχαν μαύρο κεφαλάκι. Το δέσιμο του τσεμπεριού γίνονταν με δύο τρόπους:

α) Το έριχναν στο κεφάλι, το σταύρωναν κάτω από την κοιτίδα ανεβάζοντας τα δύο σκέλη σαν στεφάνι και φέρνοντάς τα αριστερά. Έκαναν ένα δέσιμο και μετά έναν μονό φιόγκο (εικ. 25), ώστε οι δύο άκρες που περίσσευαν να είναι ανισομήκεις (η μία να είναι πολύ κοντή και η άλλη μακριά).

β) Έκαναν έναν κόμπο και τις δύο άκρες που περίσσευαν οι οποίες ήταν στο ίδιο μήκος περίπου, τις φέρναν αντικριστά πάνω στον κόμπο, ώστε να σχηματίζεται διπλός φιόγκος, τον οποίο στερέωναν με καρφίτσα-φλουράκι.

Οι ηλικιωμένες φορούσαν δύο τσεμπέρια. Το πρώτο που ήταν τριγωνικό μαύρο δενόταν απλά πίσω. Το δεύτερο ήταν μεγάλη τετράγωνη μαντήλα μαύρη, συνήθως λεπτή, μάλλινη με σταμπωτά, πολύχρωμα άνθη περιμετρικά στις τέσσερις πλευρές. Αφού τη δίπλωναν ώστε να σχηματιστεί τρίγωνο, την έριχναν πάνω στο κεφάλι, αφήνοντας ελεύθερες τις δύο άκρες να πέφτουν μπροστά. Σε περίπτωση που οι άκρες ήταν πολύ μακριές τις έβαζαν μέσα στην ποδιά.

Οι μαρτυρίες κάνουν αναφορά για τη χρήση κόκκινου φεσιού σε παλαιότερους χρόνους, γύρω από το οποίο τύλιγαν τις πλεξούδες των μαλ-

32. Λεπτή δαντέλα που κεντιέται με βελόνα στο τελείωμα ενδυμάτων ή υφασμάτων. Βλ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

λιών, που τις στόλιζαν με χρυσά φλουριά. Επάνω από αυτό το φέσι δέναν τριγωνικό, μαύρο τσεμπέρι με μπορντούρα που το έλεγαν *σιαμί*. Ο G. F. Abbott αναφέρει ότι στα καρναβάλια του Σοχού, τα έτη 1900-1901, οι μεταμφιεσμένοι νέοι σταματούσαν τις κοπέλες στον δρόμο ψάχνοντας αν το κεφαλοκάλυμμά τους είχε φλουριά και αφαιρούσαν όσο περισσότερα μπορούσαν³³.

Τα μαλλιά τα χτένιζαν με δύο τρόπους:

α) Αφού χτένιζαν πολύ καλά τα μαλλιά τους, έκαναν χωρίστρα στο πλάι και τα *πατίκωναν με την ανάποδη της χτένας* τραβώντας τα πίσω σε μονή πλεξούδα. Αν ήθελαν χαλάρωναν ελαφρώς τούφες, ώστε να σχηματιστούν σκάλες (3 από τη μια πλευρά-2 από την άλλη).

β) Χτένιζαν όλα τα μαλλιά πίσω χωρίς χωρίστρα, πάλι σε μονή πλεξούδα που έπεφτε πίσω στην πλάτη.

Στην άκρη της πλεξούδας έδεναν μία κορδέλα φιόγκο στο ίδιο χρώμα με το τσεμπέρι, που φαινόταν κάτω από το τσεμπέρι. Όσες δεν διέθεταν πλούσια κόμη πρόσθεταν ξένες πλεξούδες, αφού τα πυκνά και μακριά μαλλιά θεωρούνταν δείγμα υγείας, ευζωίας και δύναμης. Τα μικρά κοριτσάκια μπορούσαν να έχουν και δύο πλεξούδες με χωρίστρα στη μέση.

8. Οι κάλτσες

Στα πόδια οι γυναίκες φορούσαν κατά κύριο λόγο κάλτσες, βαμβακερές το καλοκαίρι και μάλλινες τον χειμώνα, που ονομάζονταν *τσουράπια*. Τις έπλεκαν στο χέρι οι ίδιες οι γυναίκες. Βέβαια, χρησιμοποιούσαν και αγοραστές νάιλον κάλτσες με κατακόρυφη ραφή πίσω. Οι πλεκτές κάλτσες ήταν μονοκόμματα από τη μύτη ως κάτω από το γόνατο, όπου και έπλεκαν το λάστιχο ή τοποθετούσαν αγοραστή καλτσοδέτα. Για τους χειμερινούς μήνες χρησιμοποιούσαν κάλτσες με μήκος πάνω από το γόνατο.

Δεν ήταν απαραίτητο οι κάλτσες να ταιριάζουν με το φόρεμα. Τα πιο συνηθισμένα χρώματα που επέλεγαν οι νέες γυναίκες ήταν το μαύρο, το μπλε, το καφέ και λιγότερο το βυσσινί, ενώ οι ηλικιωμένες επέλεγαν το λευκό. Πολλές φορές οι μαύρες κάλτσες είχαν χρωματιστές τη μύτη και τη φτέρνα με κόκκινο ή πράσινο. Οι κάλτσες γενικά στολίζονταν με κατακόρυφα διακοσμητικά θέματα που έφταναν μέχρι τα δάχτυλα χωρίς να τα καλύπτουν. Έκοβαν δηλαδή τα σχέδια στη μύτη για να μαζέψουν τις κλωστές. Κάποια σχέδια συνέχιζαν ως τις άκρες των δακτύλων. Τα κύρια διακοσμητικά θέματα ήταν ρίγες (πυκνές ή αραιές), πλεξούδες, ανθάκια, τρυπητά σχέδια (σε διαγώνια διάταξη).

33. George Frederick Abbott, *Macedonian Folklore*, Chicago, Argonaut Publishers, 1969, σ. 3.

9. Τα υποδήματα

Για τις επίσημες εκδηλώσεις (γιορτές, γάμος, εκκλησία) είχαν παπούτσια μαύρα δερμάτινα, λουστρίν με λουράκι και κουμπάκι στο πλάι με στρας ή χωρίς λουράκι με καρφίτσα (στρας) από πάνω.

Εκτός από τα παπούτσια φορούσαν και παντόφλες. Οι επίσημες ήταν από απλό δέρμα ή καστόρ, κλειστές μπροστά, μυτερές, με τακούνι. Για να μη γλιστρούν τις πήγαιναν στον τσαγκάρη ο οποίος πρόσθετε με καρφάκια κάτω από τη σόλα ένα ορθογώνιο σιδερένιο έλασμα. Οι καθημερινές ονομάζονταν *πατίκια*, είχαν ξύλινη ίσια σόλα και δερμάτινο λουράκι στο πάνω μέρος. Τις χρησιμοποιούσαν για τις δουλειές στην αυλή ή το κοτέτσι και μάλιστα συχνά περπατούσαν ξυπόλητες και κρατώντας τες στο χέρι για να μην κοπεί το λουράκι.

Τα παπούτσια και τις παντόφλες τα αγόραζαν έτοιμα ή τα έδιναν παραγγελία στον τσαγκάρη. Αν και στον Σοχό υπήρχαν μαγαζιά τσαγκάρηδων, συχνά αγόραζαν υποδήματα από την Όσσα (Βυσόκα), όπου υπήρχε ανεπτυγμένη συντεχνία παπουτσήδων, αφού η κύρια ασχολία των κατοίκων του χωριού από την Τουρκοκρατία ακόμη ήταν η επεξεργασία δερμάτων³⁴. Πολύ γρήγορα η Όσσα εξελίχθηκε σε κέντρο βυρσοδεψίας και υποδηματοποιίας, ενώ οι απασχολούμενοι στον τομέα αυτό δημιούργησαν *ισνάφι*, συσσωμάτωση σε επαγγελματική βάση, παρήγαν τα προϊόντα και τα διακινούσαν εμπορικά σε παζάρια και σε εμποροπανηγύρεις των Σερρών, της Δράμας, της Νιγρίτας, του Σοχού, της Θεσσαλονίκης, του Λαγκαδά, των Γιαννιτσών. Έτσι, τα περίφημα *Βυσοκνά παπάτκα* έγιναν ευρέως γνωστά. Μάλιστα, σύμφωνα με μαρτυρία της Αικατερίνης Κουτούση, στον Σοχό είχε έρθει ως γαμπρός ένας τσαγκάρης από την Όσσα, τον οποίο αποκαλούσαν *Βυσόκαλη*.

10. Τα κοσμήματα

Κατά κύριο λόγο ήταν χρυσά. Ασημένια κοσμήματα δεν φορούσαν καθόλου. Υπήρχε χρυσοχοείο στον Σοχό, αλλά συνήθως τα αγόραζαν από τον Λαγκαδά, τη Νιγρίτα ή τη Θεσσαλονίκη. Τα κοσμήματα προσφέρονταν ως δώρο κυρίως από τον γαμπρό και την οικογένειά του, αλλά και από τους υπόλοιπους συγγενείς του στη νύφη. Βέβαια, υπήρχε περίπτωση να κατέχει μια οικογένεια κοσμήματα ως κειμήλια από παλαιότερες γενιές και να τα δωρίζει στα νεότερα μέλη.

Στο στήθος κρεμούσαν καδένες με ντούπλες ή πεντόλιρα (εικ. 32), στα

34. Μακεδών Σιώρης, «Η ελληνορθόδοξος κομόπολις Βυσόκα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1909) 200-205.

αυτιά σκουλαρίκια με χρυσά νομίσματα (λίρες), στα χέρια φορούσαν δαχτυλίδια και βραχιόλια. Ακόμη, είχαν καρφίτσα από 3 λίρες στη σειρά κολημένες πάνω σε παραμάνια και καρφίτσα αχλαδόσχημη ή τετράγωνη σκαλιστή που έφερε παράσταση (βάφτιση του Χριστού).

Τα κοσμήματα που έφεραν χρυσά νομίσματα αποτελούσαν, πέρα από τον στολισμό, μέσο αποταμίευσης ή εκποίησης, αφού, όπως χαρακτηριστικά το διατύπωσε η Άννα Μήττα, *τα φλουριά τα στέλναν στον αρραβώνα για να τα'χουν συρμαγιά αν χρειαστεί κάτι, ας πούμε να πάρουν ένα άλογο... σε περίπτωση ανάγκης χαλνούσαν από κει.*

Νυφική ενδυμασία

Ονομαζόταν *Γερακίνα* και φορέθηκε, σύμφωνα με τον τύπο που θα περιγράψουμε παρακάτω το διάστημα 1930-1935. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία η *Γερακίνα γεννήθηκε στη Νιγρίτα, αλλά έζησε στον Σοχό*³⁵. Ο όρος *Γερακίνα* χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για το νυφικό, αλλά και για την επίσημη ενδυμασία των νέων παντρεμένων γυναικών και ξεχώριζε για τα έντονα και κλαδωτά υφάσματα.

Το νυφικό φόρεμα που ακολουθεί τη μορφολογία του επίσημου φορέματος ήταν μεταξωτό (μαροκέν)³⁶, ταφταδένιο ή κρεπ σατέν μονόχρωμο ή με ανάγλυφα άνθινα μοτίβα σε απαλά χρώματα, όπως μπεζ, ροζ, θαλασσί. Στο κάτω μέρος ολόγυρα περιβαλλόταν από διακοσμητική μαύρη βελούδινη ταινία που δεν απουσίαζε από κανένα φόρεμα (εικ. 33-35).

35. Η γυναικεία φορεσιά με την ονομασία *Γερακίνα* κατάγεται από τη Νιγρίτα του νομού Σερρών, όπου αναπτύχθηκε ο γνωστός μύθος της Γερακίνας και το ακόμη πιο γνωστό τραγούδι. Ο μύθος τοποθετεί στο έτος 1854 τη γέννηση ενός κοριτσιού, στο οποίο δόθηκε το παράξενο όνομα Γερακίνα. Οι γονείς της μολονότι ήταν φτωχοί αγρότες, φρόντιζαν ιδιαίτερα την ανατροφή του μονακριβου παιδιού τους. Η Γερακίνα παιδί ακόμη έμεινε ορφανή από πατέρα. Παρά την ανέχεια και τις στερήσεις, εντούτοις ήταν προικισμένη με πολλή χάρη και ομορφιά προκαλώντας τον θαυμασμό όλων. Η μητέρα της φρόντιζε για τη μοναχοκόρη της, ώστε ως νέα κοπέλα να μην της λείπει τίποτα από τα στολίδια που απαιτούσε ο συρμός της εποχής. Γι' αυτό και από της Γερακίνας τα χέρια δεν έλειπαν τα *μπιτζιούκια* (βραχιόλια), έστω ευτελούς αξίας. Στις 6 Αυγούστου 1870, γιορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, η Γερακίνα στην προσπάθειά της να τραβήξει νερό από το πηγάδι γλίστρησε πέφτοντας μέσα και πνίγηκε. Η θλιβερή ιστορία της Γερακίνας έδωσε την έμπνευση σε μια παρέα Νιγριτινών το 1875, να στιχουργήσουν και να μελοποιήσουν το ευρέως διαδεδομένο τραγούδι *Κίνησε η Γερακίνα για νερό κρύο να φέρει....* Πρωβ. Αστέριος Ι. Θηλυκός, «Το τραγούδι η "Γερακίνα"», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (1957) 198. Οι γυναίκες της Νιγρίτας σε ανάμνηση της αδικοχαμένης κοπέλας έδωσαν στην ενδυμασία τους το όνομα της Γερακίνας. Αναφορά στο πρόσωπο της Γερακίνας γίνεται σε τραγούδι του Σοχού με ιδιαίτερη έμφαση στον στολισμό της *Σαν απόψε τέτοια ώρα χόρευαν οι παντρεμένες, χήρες κι αρραβωνιασμένες, Χόρευε κι η Γερακίνα στολισμένη αρματωμένη σαν την Παναγιά θλιμμένη.*

36. Μεταξωτό ή συνθετικό ύφασμα με ανάγλυφα σχέδια. Βλ. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

Τα νυφικά φορέματα παλαιότερου τύπου (πριν από το 1900) είχαν πιο σκούρα χρώματα, όπως μπλε, πράσινο, λιλά σκούρο, ακόμη και μαύρο με ενυφασμένα λουλούδια σε χρώματα ουρανού ή πράσινα.

Η ποδιά ραβόταν από το ίδιο ύφασμα με το φόρεμα και διακοσμούνταν στη βάση της με μαύρη βελούδινη φάσα σε σχήμα Π. Το ζωνάρι ήταν μακρόστενο και μονόφυλλο (εικ. 36). Στις δύο στενές πλευρές είχε διπλή σειρά από μαύρη βελούδινη ταινία. Η εξωτερική σειρά ήταν φαρδύτερη και ανέβαινε στις μακρές πλευρές σε μήκος 24 εκατοστών σχηματίζοντας Π. Το μήκος του ήταν περίπου 2,50 μ. και φοριόταν διπλωμένο στα τέσσερα κατά μήκος.

Η νυφική εσάρπα (εικ. 37) φοριόταν με ανάλογο τρόπο, όπως η εσάρπα της καλής φορεσιάς, δηλαδή σταύρωνε μπροστά στο στήθος, περνούσε μέσα στην ποδιά αλλά οι άκρες της δεν έβγαιναν έξω.

Ως πανωφόρι φορούσαν το κοντογούνι που ονομαζόταν *λιμπαντές*. Ήταν ιδιαίτερα ακριβό και συχνά αποτελούσε δώρο των πεθερικών στη νύφη που της το έστελναν στον αρραβώνα. Κοντό σε μήκος, περίπου έως τη μέση, φοριόταν ανοικτό, δεν κούμπωνε για να φαίνεται η εσάρπα (εικ. 38). Εξωτερικά ήταν από μαύρη τσόχα με μπεζ γούνα στον λαιμό και στο κατακόρυφο μπροστινό άνοιγμα. Η γούνα συχνά κατασκευαζόταν από τρίχωμα αλεπούς. Μάλιστα, στη Θεσσαλονίκη υπήρχε ειδικό κατάστημα από το οποίο προμηθεύονταν αυτό το είδος γούνας σε διάφορες ποικιλίες και τιμές. Το εσωτερικό και τα μανίκια, που ήταν στενά, είχαν επένδυση από πιο λεπτή τρίχα ή φοδραρίζονταν με διάφορα υφάσματα.

Τα μαλλιά τα χτένιζαν σε μονή πλεξούδα. Στο κεφάλι φορούσαν πέπλο από λεπτό αραχνοῦφαντο μεταξωτό ύφασμα σε χρώμα καφετί, γαλάζιο ή άλλο, μακρόστενο, με μήκος που έφτανε τα 2,50 μ. και φάρδος 0,75 μ. Ονομαζόταν *κράι* (εικ. 39-40) και είχε περίτεχνο δέσιμο.

Τοποθετούσαν το πέπλο στο σβέγκο και ανέβαζαν προς την κορυφή του κεφαλιού τις δύο άκρες, φροντίζοντας η μία να είναι μακρύτερη από την άλλη (σχ. α'). Αρχικά, έκαναν έναν κόμπο στην κορυφή του κεφαλιού (σχ. β'-γ'), ρίχνοντας την κοντύτερη άκρη του πέπλου πίσω (σχ. δ'). Την άλλη, τη μακρύτερη άκρη, αφού την περνούσαν κάτω από τον κόμπο, την τραβούσαν και την ανέβαζαν προς την κορυφή του κόμπου ρίχνοντάς την από πάνω του (σχ. ε', στ'), ώστε να δημιουργηθεί ένα φούσκωμα στην κορυφή του κεφαλιού (σχ. ζ', η'), όπου τοποθετούσαν ένα χρυσό φλουρί τετράγωνο ή αμυγδαλόσχημο. Στα χέρια της η νύφη κρατούσε μαντήλι τετράγωνο, μεταξωτό λευκό με λεπτή δαντέλα ολόγυρα.

Η νυφική ενδυμασία φοριόταν μετά τον γάμο σε επίσημες γιορτές, όπως το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, του Αγίου Γεωργίου (που γιόρταζε η εκκλησία), μέχρι οι γυναίκες να τεκνοποιήσουν και να εισέλθουν στη μέση ηλικία.

Από το 1935 και εξής η αλλαγή στη νυφική ενδυμασία εντοπίζεται στο χρώμα. Το φόρεμα είναι αποκλειστικά λευκό, διατηρείται η μαύρη βελούδινη φάσα στον ποδόγυρο. Η σάρπα είναι επίσης λευκή, όπως και η ποδιά, η οποία όμως παύει να είναι απαραίτητη. Το κεφάλι καλύπτονταν με άσπρο μαντήλι ή τούλινο πέπλο. Μετά τον γάμο ήταν σύνηθες να βάφουν το νυφικό σε άλλο χρώμα και να το φορούν για επίσημο, αφού ήταν από ύφασμα υψηλής ποιότητας, συνήθως μεταξωτό.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

αλατζάς, ο: βαμβακερό ύφασμα χαμηλής ποιότητας, συνήθως ριγωτό ή καρό <τουρκ. *alaca*.

ζακέτα, η: λούτρινο, μανικωτό, κοντό πανωφόρι, που φοριόταν στις επίσημες εκδηλώσεις. Για καθημερινή χρήση χρησιμοποιούνταν μάλλινες *ζακέτες*.

ζάπασκα, η: ποδιά καθημερινής χρήσης, υφαντή, μάλλινη ή βαμβακερή.

κατιφές, ο: μεταξωτό βελούδο < τουρκ. *katife*.

κράι, το: νυφικό κεφαλοκάλυμμα, από μεταξωτό ύφασμα.

λανάρια, τα: εργαλείο που αποτελούνταν από δύο ξύλινες επιφάνειες με σειρές από συρμάτινα δόντια για το ξάσιμο του μαλλιού.

λιμπαντές, ο: νυφικό πανωφόρι, κοντό και μανικωτό.

λουτρ, το: γούνα που προέρχεται από ενυδρίδα (υδροβίο σαρκοφάγο θηλαστικό που ανήκει στην ίδια οικογένεια με τη νυφίτσα και θηρεύεται για την εξαιρετικής ποιότητας γούνα της) < γαλλ. *loutre* < λατ. *lutra* < *udra* = υδάτινος, πιθανόν με την επίδραση του ουσ. *lutum* = πηλός, λάσπη, λόγω των συνηθειών της ενυδρίδας.

μαροκέν, το: μεταξωτό ή συνθετικό ύφασμα με ανάγλυφα σχέδια <γαλλ. *maroquin* < *Maroc* = Μαρόκο.

μπιμπίλα, η: λεπτή δαντέλα που κεντιέται με βελόνα στο τελείωμα ενδυμάτων ή υφασμάτων <τουρκ. *bir-biri* = το ένα μετά το άλλο, στη σειρά.

πατίκια, τα: παντόφλες καθημερινής χρήσης, με ξύλινη ίσια σόλα και δερμάτινο λουράκι στο πάνω μέρος.

πατιλέτα, η: κομμάτι υφάσματος που προστίθεται συνήθως στο τελείωμα ενδύματος για να το διακοσμήσει ή να καλύψει κάτι (πχ. τα κουμπιά) <γαλλ. *pattette*, υποκ. του *patte* < παλ.γερμ. *paita* = ένδυμα.

σκέπη, η: κεφαλοκάλυμμα τριγωνικού σχήματος με μπιμπίλα στις τρεις πλευρές. Απαντάται και με την ονομασία *τσεμπέρι* (το).

σκοουρτέλα, η: μακρύ, μανικωτό, τσόχινο πανωφόρι, που φορέθηκε πριν από το 1920.

ταφτάς, ο: μεταξωτό ύφασμα από λεπτό νήμα και πυκνή ύφανση < τουρκ. *tafta*.

τσουράπια, τα: χειροποίητες, μάλλινες κάλτσες < τουρκ. *corap* = κάλτσα.
φεστόνι, το: οδοντωτό κέντημα με στρογγυλές ή μυτερές απολήξεις, που
 φτιάχνεται συνήθως στο άκρο του ενδύματος

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

<i>ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ</i>	<i>Έτος* γέννησης</i>	<i>Έτος συνέντευξης</i>
1. Αικατερίνη Γαγανέλη	1918	2003
2. Μάγδα Γαγανέλη		2003
3. Μαρία Κουκουρούτσα	1912	2003
4. Αικατερίνη Κουτούση, το γένος Μπουτσούκη	1932	2003, 2005
5. Άννα Μήττα, το γένος Στεφανιώτου	1936	2005
6. Άγγελος Μήττας	1931	2005
7. Ιωάννης Μήττας	1962	2005
8. Αλεξάνδρα Πέντσιου	1922	2003
9. Αικατερίνη Τσιλιπήρα	1919	2004
10. Νίκος Τσιλιπήρας		2004
11. Μαρία Τσιλιπήρα		2004
12. Άννα Χρηστίδου, το γένος Τσιάνη	1956	2003
13. Χρήστος Χρηστίδης	1948	2003
14. Γιώργος Βαρβάρας	1976	2003
15. Φρόσω Βαρβάρα	1977	2003

ΕΥΘΥΜΙΑ ΑΓΓΙΖΙΔΟΥ

* Όπου δεν αναγράφεται το έτος γέννησης οφείλεται στην εθνογραφική δεοντολογία.

SUMMARY

Efthimia Agtzidou, *The traditional female costume of Sochos (Thessaloniki)*.

The study concerns the traditional female costume of Sochos, a village on the borders of the Thessaloniki and Serres prefectures. The majority of the inhabitants of Sochos were natives, while the minority were refugees from the Pontos region, as well as a few Vlach families. The inhabitants dealt with livestock breeding, agriculture and trade. They got along well with the inhabitants of Ossa, a village near the town of Lagadas, and mostly with the inhabitants of Nigrita, a village in the Serres prefecture with which they shared similarities in customs, traditions and costumes.

The study was based on field work carried out in Sochos and in the city of Thessaloniki, where a large group of inhabitants of Sochos settled down in the 60's and 70's. The goal of this study was to record the female costume of Sochos, as it is a subject lacking bibliography citations.

The female costume, as described, was worn from 1920 up to 1970. The study is divided in two units. In the first unit the main parts of the costume are thoroughly described, in the sequence they were put on, starting with the underwear and reaching even jewelry. Moreover, in the cases where enough proof could be gathered, parts of the female costume of older times are presented (before 1920).

The second unit refers to the bridal costume, known as «Gerakina». It was worn according to the type described up to 1930/5. The bridal costume's parts are analyzed in every possible detail and the changes that have taken place after 1935 are located.

Χάρτης της περιοχής.

Εικ. 1. Ο Σοχός.

Εικ. 2. Γυναικεία ενδυμασία Νιγρίτας.

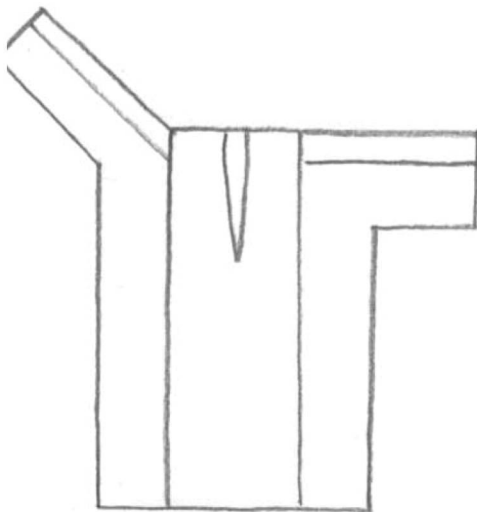
Εικ. 3. Γυναικείες ενδυμασίες Σοχού.

Εικ. 4. Η Αλεξάνδρα Πέντσιον, Σοχός, 2003.

Εικ. 5. Η Μαρία Κονκονρούτσα με τον αρραβωνιαστικό της, Σοχός, 1930.

Σχ. 1. Γυναικείο πονκάμισο.

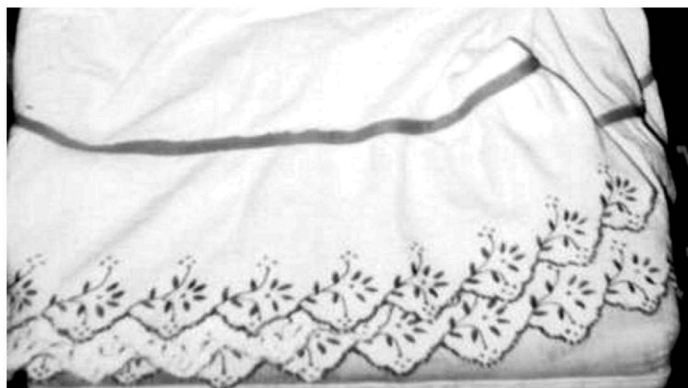
Εικ. 6. Γυναικείο πονκάμισο.

Εικ. 7. Μπούστο από μεσοφούστανο, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.2.

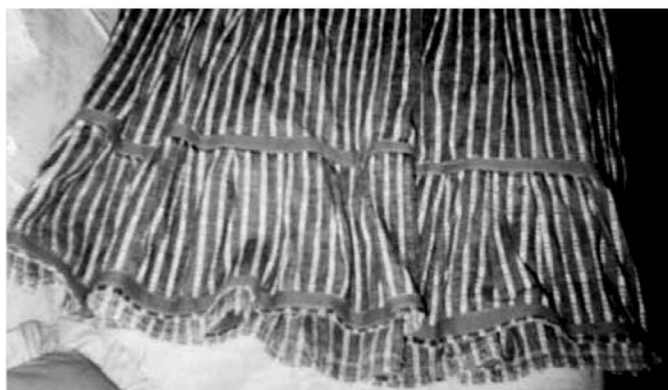
Εικ. 8. Μεσοφούστανο, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.2.

Εικ. 9. Ποδόγυρος από μεσοφούστανο.

Εικ. 10. Ποδόγυρος από μεσοφούστανο.

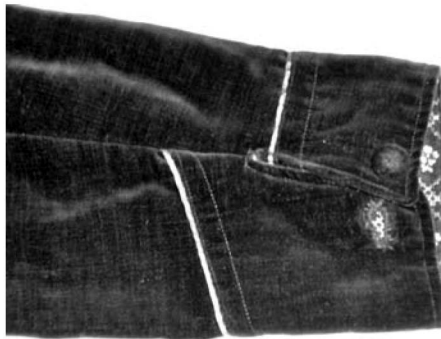
Εικ. 11. Ποδόγυρος από μεσοφούστανο.

Εικ. 12. Φόρεμα, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.1.

Εικ. 13. Φόρεμα, συλλογή Ανγκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 14. Μανίκι φορέματος, συλλογή Ανγκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 15. Μπούστο φορέματος, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ. 99.17.1.

Εικ. 16. Ποδόγυρος φορέματος, συλλογή
Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.1.

Εικ. 17. Φόδρα φορέματος, συλλογή
Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 18. Φόδρα φορέματος, συλλογή
Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.1.

Εικ. 19. Φόρεμα μεσήλικης γυναίκας,
συλλογή Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 20. Η Κατερίνα Γαγανέλη και η Καλλιόπη Καραμπατάκη, ανύπαντρες κοπέλες, Σοχός.

Εικ. 21. Η Κατερίνα Γαγανέλη ανύπαντρη κοπέλα, Σοχός, 1935-1936.

Εικ. 22. Καλή ποδιά, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.4.

Εικ. 23. Καλή ποδιά, συλλογή Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 24. Καθημερινή ποδιά, συλλογή
Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.1.

Εικ. 25. Η Ελευθερία Μπουτσούκη με τον
αοραβωνιαστικό της (αριστερά) μαζί με
φιλικό τους ζευγάρι. Οι κοπέλες φορούν
ριγωτές «σάρπες». Σοχός, 1928.

Εικ. 26. Η Χαρίκλεια Σερενίδου με μπλε φόρεμα
και μονόχρωμη σιέλ «σάρπα», Σοχός, 1928.

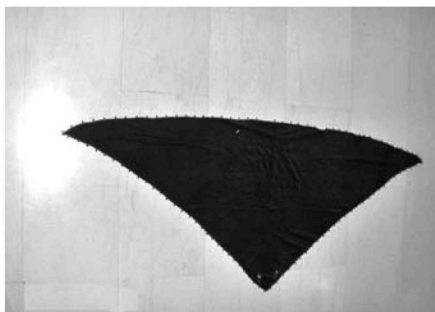
Εικ. 27. «Ζακέτα», συλλογή
Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.3.

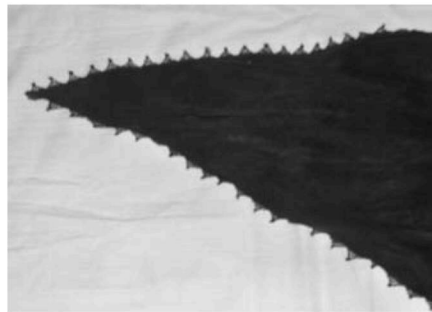
Εικ. 28. Μανίκι «ζακέτας»,
συλλογή Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.3.

Εικ. 29. «Ζακέτα», συλλογή Λ.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.3.

Εικ. 30. «Τσεμπέρι», συλλογή Λ.Ε.Μ.Μ.-
Θ., 99.17.9.

Εικ. 31. «Τσεμπέρι» (λεπτομέρεια), συλλογή
Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 32. Αρραβωνιασμένες κοπέλες, Σοχός, 1927-1928.

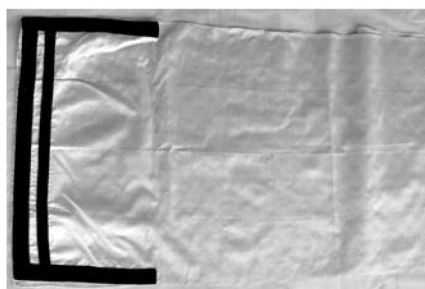
Εικ. 33. Νυφικό φόρεμα, συλλογή Λυκείου Ελληνίδων Θεσ/νίκης.

Εικ. 34. Μπούστο νυφικού φορέματος, συλλογή Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 35. Πλάτη νυφικού φορέματος, συλλογή Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης.

Εικ. 36. Ζωνάρι νυφικό, συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.6

Εικ. 37. Η Αικατερίνη Κουτούση (κέντρο) με τη φορεσιά «Γερακίνα» της μητέρας της, 1950.

Εικ. 38. Η Πελαγία Μήττα, σε ηλικία 16 ετών, ντυμένη «Γερακίνα» με «λιμπαντέ».

Εικ. 39. «Κράι», συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.5.

Εικ. 40. «Κράι», συλλογή Α.Ε.Μ.Μ.-Θ., 99.17.5.

Σχ. α'

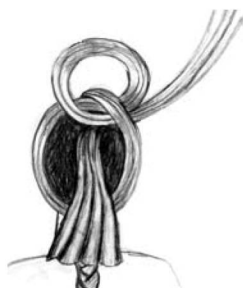
Σχ. β'

Σχ. γ'

Σχ. δ'

Σχ. ε'

Σχ. στ'

Σχ. ζ'

Σχ. η'